

BÁLINTH GÁBOR

J E L E N T É S E

OROSZORSZÁG- ÉS ÁZSIÁBAN TETT UTAZÁSÁRÓL

ÉS

NYELVÉSZETI TANULMÁNYAIRÓL.

Melléklet öt khálymik dano hungjegye.

BUDAPEST, 1874.

AZ EGGENBERGER-FÉLE AKAD. KÖNYVKERESKEDÉS KIADÁSA

(Hoffmann és Molnár.)

BÁLINTH GÁBOR JELENTÉSE.

Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól.

(Olvastatott a m. t. Akadémia 1874. márcz. 2-án tartott ülésén.)

Mindenek előtt kötelességemnek ismerem hálaköszönetem nyilvánítani a m. t. Akadémiának egyrészt a kiküldetési megtisztelő megbízásért s másrészt azon áldozatkészségéért, melylyel utazásam költségeiről gondoskodni szíves vala.

Kevés híján három éve, hogy a t. m. tudományos Akadémia megbízó levelét kézhez véve, az ebben kijelölt cél megvalósítására utra indultam. A kiküldetés megbízást tartalmazott arra nézve, hogy az altaiség három ágát a hely színén tanulmányozva, különösen népnyelvi anyagot gyűjtsék a hasonlító nyelvészet s ez által a népeszeti tudomány számára. Hogy a tatár, mongol és mandsu három nyelvág összefüggésben van egymással, de sőt a finnugorsággal is, azt nem kiküldetésem tervezői, nem is a t. m. Akadémia állapította meg, ki volt az már mutatva mindazon tudósok által, a kik az altaiség- vagy turán-ságot tanulmányozva, az odatartozó nyelveket csoportok é ágakra osztályozták, s a kik között kitünő helyet foglalnak el Castrén, Schiefner, Gabelentz, Schott, Kelgren és Müller Miksa.

És mintán a m. t. Akadémiában több igen jeles tudós szép sikerrel működött és működik jelenleg is részint a finnugor, részint a délkeleti török-tatárság és ujugurság terén, kiknek nevei általában ismeretesek, u. m. Hunfalvy Pál, Fábrián István, Budenz, Barna és Vámbéry urak — így okszerű volt azon kívánság, hogy a többi rokon nyelvcsoportok tekintetében is valami legyen téve általunk, kiket mégis e kérdés

sokkal inkább érdekel, mint nyugati Európa bármely népét és tudósait.

Ilyen fölfogás vezetett engem a m. t. Akadémia megtisztelő megbízásának teljesítésében, s ilyen fölfogás mellett álláspontom nem lehetett más, mint tisztán tárgyilagos, azaz tanulmányozni a kijelölt nyelvágakat úgy, a mint azok a nép ajkán élnek és lehető bő nyelanyagot gyűjteni szorosán a népnyelvből azon tekintetnél fogva, mely szerént mondott nyelvek ismerete Európában csaknem kizárólag a vallási könyvek alapján merítettett s legkevésbé a nép nyelvén, már pedig a hasonlító nyelvtudománynak a népnyelvet alig lehet nélkülöznie, mert a népnyelv az, mely — ha szótári tekintetben nem is, de a nyelv szellemét, a nyelv rendszerét, illetőleg mindig hibebb szokott lenni, mint az írott nyelv, különösen azon népek-nél, hol ez túlnyomólag fordításokon alapszik. Áll ez a kazáni tatár nyelvről szintúgy, mint a keleti és nyugati mongol nyelvről.

Eddigi néhány leveleim inkább csak azon tudósításra vonatkoznak, hol és mely földön járek-kelek. Jelenleg a következőkben azt akarom megemlíteni, kiküldetésemhez képest hol s minő kútfőkből merítettem és gyűjtöttem tanulmányaim anyagát, melynek azonban részletes kidolgozása, ha némi pártolásra számot tarthatok és a m. tudományos Akadémia általi megbízatásomat kinyerni szerencsés leendek, huzamosb időt fog igénybe venni.

Küldetésemhez és megbízatásomhoz képest három évi működésem és foglalkozásom terét képezték:

Kazánban a kazáni vagyis bolgártatár népnyelv és az altai török nyelv;

Asztrakhanban a nyugati mongol vagyis a khalymik népnyelv;

Szent-Pétervárott a finnugor nyelvek s ezeken kívül előkészület a mongol mandsuság tanulmányozására.

Urgában vagy Khurenben a kalkha mongolság nyelve és a sinai birodalomban hivatalos mandsu nyelv, melyre az okos Oroszországon kívül más állam alig fordít figyelmet.

Kazánban a bolgár-tatár nyelv tanulását illetőleg ekként jártam el:

Ilymínszki úr, mint Oroszország egyik legkitűnőbb török-tatár nyelvismerőjének tanácsára főfigyelmemet a keresztyén tatárok által beszélt nyelvre fordítottam, mint olyanra, a mely sokkal tisztább a muzulmán tatárok nyelvénél azon körülménynél fogva, hogy a keresztyén tatárok, kik magukat keresén-nek nevezik a muzulmán testvéreik által fölkarolt arab írást nem fogadták el, s így az arab és perzsa nyelv elem fölvételére kevesebb alkalmuk volt és van, mint muzulmán testvéreiknek; az orosz keresztség fölvétele pedig minden tanítás nélkül a legutóbbi időkig igen kevésbé hatott e nép nyelvére, sőt a muzulmán tatárok az orosz nyelvből is sokkal többet tulajdonítottak el azon oknál fogva, hogy ők, mint városi lakók és szenvedélyes kereskedők, sokkal nagyobb érintkezésben állottak s állnak az oroszokkal, mint a jobbára szegény sorsu keresztyén tatárok, kik csaknem kizárólag falun laknak és földműveléssel foglalkoznak.

Kegyetlen János hódításától kezdődik a kazáni tatárok keresztyénsége, s azon idő óta igen kevés vagy épen semmi oktatásban sem részesülhetett ezen tatároknak oroszul nem tudó legnagyobb zöme, s csakis a legutóbbi években kezdette hallani az evangélium tanait saját nyelvén a lehető tiszta fordításban Ilymínszki úr nemes kezdeményezése és kitartó buzgalma következtében.

Körülbelül egy évtizede, hogy e férfiú legyőzve a papság azon téves nézetét, mely szerént az evangélium tanait csak betű szerént szabad fordítani és sehogysem a nyelv szelleme kívánta fordulatokkal, megkezdte a fordítást egészen más uton és módon, mint a mielőtt követtek vala azon fordításoknál, melyeket az orosz papság e század elején a nem orosz ajku, de orosz vallásu népségek számára készítettett olyan tatár esuvas, cseremis, votják és mordva emberek által, a kik kiskoruktól fogva oroszok közt növekedtek s orosz papnöveldekben képeztettek ki.

Ezek elvesztve az anyanyelvi érzeket, a szláv biblia és orosz hittani könyvekből testvéreik számára olyan betű szerenti hű fordításokat eszközöltek, hogy az illető fordítókon kívül senki sem értette s nem érthette azokat; mert nem tekintve ezen altai nyelvek hangjainak a hangzóiban szegény orosz

ábéczével való átírás hiányosságát, a nyelv egész rendszerét kelle tetemesen átalakítani, hogy a fordítás hű legyen, említett nyelvek nem ismervén visszahozó névmásokat és alig rendelkezvén egy-két kötszóval, fordítók maguk csináltak olyanokat vagy egyenesen átvették az orosz és szláv szókat és így szerkesztettek szláv mondatokat csuvas, eseremis stb. szókkal.

A keresztyén tatárok számára készített fordítások még haszontalanabbak valának azért, mert arab írásu, s így arab, perzsa, török-tatár szók és alakok vegyes keverékét képezték. Ilyen fordítások helyett bátran adhattak volna a keresztyén tatárságnak akár görög akár szláv nyelvűeket.

Az Ilymínszki úr kezdette irány abban áll, hogy ő a latin és orosz ábéczékből a tatár s eseremis nyelvek hangjainak megfelelő ábéczét vagy írást készítvén, a tatár és eseremis nyelvekre való fordításnál olyan tatár és eseremis értelmes embereket vett maga mellé, a kik tulajdon népük közt növe föl, tulajdon nyelvüket derekasán tudták és csak később tanultak oroszul. Ilymínszki úr a fordításnál az illető segédfordítókkal világosan megértette a lefordítandó mondat értelmét és szellemét és csak akkor fejezteté ki velök tulajdon nyelvükön; midőn ez megtörtént, előveve más, ugyanazon nyelvű egyéneket és fölolvastván ezek előtt a fordítást, kikérdező: értik-e és hogyan a fordítást és midőn átlátta, hogy ugyanazon gondolat van a fordításban, a mi az eredetiben is van, akkor helyesnek ítélé a fordítást és kinyomatta.

Az ilyen fordításokhoz eleinte nem akarta a papság beegyezését adni, említett úr azonban meggyőzte ezt tévedéséről és most sikeresen foly a munka.

Ilymínszki úr ekként kezdé meg a keresztyén tatár irodalmat, ha szabad így nevezni azon kis elemi vallástani könyvecskéket, melyekből Guri érsek téritőtársulata költségén évenként legalább egy-egy szokott megjelenni, olyan tiszta tatár nyelvezettel, hogy a legutolsó tatár is megértheti és magáénak mondhatja.

Ezen tatár könyvecskék olvasásával kezdettem én meg a kázáni tatár nyelv tanulását; minthogy pedig a megjelent tatár szótárak és nyelvtanok nem elégségesek a keresztyén tatárnyelv tanulásánál eszközökül szolgálni, azért utalva vol-

tam Ilymínszki úr, Timothejev tatár pap és a kázáni keresztyén tatár központi iskola és néptanítóképezde fiatalságától kérni fölvilágosítást és magyarázatot ott, a hol sem a török nyelv ismerete, sem a fönnebb mondott szótárak és nyelvtanok nem segíthettek.

E czélből Kazán városának a délkeleti szélén elterülő *Ar**) vagy votyák mezőről, hol lakásom a keresztyén tatár iskola közelében volt, hetenként többször meglátogattam a városban benlakó Ilymínszki urat, a ki a legnagyobb készséggel fejtegette a kázáni tatárnyelv eltérését a török nyelvtől.

Ilymínszki ur, valamint egyáltalában az oroszok és köztem a beszélgetés orosz nyelven folyt, melynek ismeretét még itthon szereztem vala; csakis nagy szorultság esetén folyamodom a francia nyelvhez Ilymínszki urral való beszédemnél. A tatárokkal is kezdetben szintén oroszul beszéltem, segítvén magamon a töröknyelvnek tatárra valódi átírásiával; később pedig csak is tatáru társalgék velök, segítve magamon az orosz nyelvvel.

Azonkívül naponként kétszer is elmentem az említett keresztyén tatár iskolába, hol több órát töltöttem, számtalan tárgy nevét kérdezvén és az Ilymínszki-féle írással följegyezvén. Ekként némileg megismerkedvén a tatár nyelvvel, hozzákezdtem a népnyelv-anyag gyűjtéséhez. Minden dalt tudó fiata tatárt magam köré gyűjtvén mondatolásuk után irtam a dalokat, a keresztyén tatárok által elfogadott latin orosz betűkkel, a leírás után fölolvastam előttök a mondatolt dalokat és ha hiba volt a kiejtés föl fogásában, azt kijavítam; a harmadik műtétet képezte minden mondatolás után irt dálnál az ennek megértésére szükséges fejtegetés és magyarázás, melyet vagy maga a mondatolótól, vagy a tanítóképezdének lelkésze és tanítója, Timothejev urtól kaptam, ha a néptanítók erre képtelenek valának.

A talányok és példaszólasok gyűjtésénél szintén ilyen volt eljárásom.

*) *Ar* tatár nyelven votyákat jelent, melyne fogva ezen hely elnevezése azt látszik bizonyítani, hogy a kázáni bolgártatár birodalomban votyákok is voltak. Megjegyzem, miszerint a votyák magát *ut-murt-nak* nevezi s ezen elnevezés első feléből lett *votyák* nevezet az orosz nyelvben.

A népmesék gyűjtése pedig ekként történt: említett lelkész ur fölszólította a tatár tanulókat, hogy a tudott meséket bizonyos tölem kapandó ajándék fejében, úgy írják le a keresztyének által használt latin orosz betűkkel, a mint azokat elbeszélni szokták hozzátétel s elvétel nélkül. Az ily módon leírt meséket egyik igen értelmes tatár Szimon Borisz, a kázáni központi iskola segédtanítójával kijavítottam és ezután magam letisztáztam a használhatókat. Ezen segédtanító szives volt maga is írni több mesét és cikket a keresztyén tatároknál még meglévő szaman-pogányvallási maradványokról, nevezetesen a ház, istálló, víz és erdőnek nemtőiről.

Midőn ily módon a gyűjtést befejeztem, Timothejev lelkész és tanító kérésére készíték ketten egy rövid kázáni tatár nyelvtanú tatárul; képzelhetni e kezdetleges nyelvtan minőségét, midőn a nyelvtani műszókat egytől-egyig gyártani kellett magából a keresztyén tatárok nyelvéből; ezen műténél én csak a műszó által kifejezni kívántat értelmeztem és fejtettem, a ráillő szót maga a tatár lelkész, mint tősgyökeres és minden oroszosítás nélküli tatár találta meg. Ezen kísérletet nem nyomatták ki ugyan, hanem a tanító jelöltek közül ki-ki lemásolta magának.

A kázáni tatárságból gyűjtött nyelvanyagnak sorozata e következő:

Hatvannégy népdal, melyek jobbara hét és több szótagn negy soros versszakból állanak, páros üllekző vagy kereszt rimmel: mint

Például: üllekző rimmel:

Kil gölökejém üz katıma,
Tajamıb szöjlesejék kirtage;
Ejtesze szüzeng ejt susında,
Min bulmam nında ırtege.

Értelme:

Jer rózsácskám közelembé,
S kerítéshez támaszkodva beszéljessünk;
Mondandó szavad mondd el ottan,
Hisz én nem leszek itt holnap.

Keresztrimmel.

Iségem aldı alma agacs,
Kiszebb aldım alması bulmagacs;
Szinéng de kewék temné tejé
Bulsza da, bulır szándugacs.

Értelme:

Ablakom előtt almafa,
Kívágtam, alma rajta nem vala;
Hozzad fogható édes szavu
Ha van is, az csak a csalogány

Négy *bejet*, azaz hosszabb versezet kereszttrimmel.

Negyvenhat talány, megfejtésükkel együtt.

Száznál több példabeszéd.

Harminczhat népmese, tizennyolcz iv tömötten beírva.

Hét cikk a keresztyén tatárok babonájáról.

Negyvenöt írott ivnyi szögyűjtemény.

A kázáni tatárnyelv tanulmányozásánál érintkezhettem különféle vidékről való száznál több fiatal tatárral és ezek szülőivel; ezenkívül látogatást tettem a tatár lelkészszel együtt egy közelfekvő tatár faluban, a hol csizmadia műszókat irtam össze; elmentem a szántók-, aratókhoz és cseplőkhöz és az ott előforduló szókat följegyeztem.

Ezekből láthatni, miszerént én csáknem kizárólag a keresztyének közt igyekeztem a kázáni tatár nyelvet tanulmányozni különösek azért, mert ezen nyelv az Hyminszki-féle ábécze által határozott alakot öltött s így nyelvészeti tanulmányoknál ki-ki által használható, de még azért is, mert e nyelv alapján nyugaton úgy szólva semmi sem ismeretes. Ezen nyelvben láthatni a megromlatlan ősi nyelvszellemet, meg lévén tisztázva a nép által nem használt, szükségtelen arab és perzsa szóktól és kifejezésektől.

Mesegyűjteményemből többet fölolvastam muzulmán tatár szolgám előtt, és ez azokat az utolsó szóig mind megértette, sőt sokszor tőle is nyertem fölvilágosítást a tisztán nem értett tételekben; ez arról győzött meg engem, hogy az Hyminszki-féle írás eléggé hű és hogy a keresztyének egy és ugyanazon nyelvet beszélnek a muzulmán tatárokkal.

Szerencsémnek tartom itt bemutatni a kazáni tatárságra vonatkozó gyűjteményemet.

Kazáni működésem ezen ismertetése után áttérek jelentésemmel foglalkozásom második terére, Asztrakhanba, hol a nyugati mongol vagyis a khálmik nyelvet igyekeztem tanulni.

Valamint Kazánban a keresztyén tatár iskola, úgy Asztrakhanban is a khálmik növelde és iskola, mely a khálmik-ság költségén tartatik fön, nagy szerencsémre szolgált, mert a különféle törzsből összegyűjtött 75 fiatal khálmikot naponként hallani s velök folytonosan társalogni, a lehető legjobb mód volt tanulmányozhatnom a nép nyelvét.

Asztrakhanban mindenek előtt Samba úr, egy mivel khálmikkal, a ki a khálmik fi és leánynöveldeben a khálmik nyelv és irály tanítója, ismerkedém meg. Ennek tanácsára kikértem Kosztyenkov tábornoknak, mint az összes khálmik-ság főkörmányzójának s egyszersmind a mondott iskola és növelde nökének engedélyt arra nézve, hogy naponként bejárhasak a mondott iskolába és növeldebe.

Ezen engedély kinyerése folytán, néhány lépésnyire volt lakasomról minden nap bejártam a khálmik növeldebe, a hol említett tanító figyelmeztetett, hogy noha a khálmik irás határozott s a nyelv hangjainak eléggé megfelelő is, mégis a mai népkiejtés különösen a kettős vagy ikerhangzók tekintetében az írástól eltérő, miért is ő maga adott a tanodában rövid utasítást.

A további útmutatásra a növelde sebész orvosát, Mandsin Szabghar nevű, oroszul is jól tudó khálmikot vevém tanítóul a khálmik nyelv tanulásánál.

Asztrakhanban beszélgetési nyelvül szintén az orosz használtam a khálmikokkal is mindaddig, a míg ezekkel saját nyelvükön magam megértethetém, azután pedig jobbara a khálmik nyelvet használtam a khálmikokkal való társalgásnál.

Első foglalkozásomat képezte a khálmik ifjak játszása közben hallott szók és mondatok följegyzése rövidített magyaros átírással először a gyorsaság kedvéért, másodsor pedig azért, hogy a népkiejtésnek az írástól eltérő árnyalatait kiismerjem.

Második foglalkozásom az volt, hogy egy orosz-khálmik szótárt elejétől kezdve végig átírtam a népkiejtés szerént.

A harmadik lépést foglalkozásomban képezte egy új modoru khálmik ábéczés könyvnek a népkiejtés szerénti olvasása.

Ezután egyik volt khálmik nyelvtanító készítette irály es fordítási gyakorlatokat tanulmányoztam és láttam el átírással.

Midőn ekként a beszélt khálmik nyelvet meglehetősen értettem, hozzá fogék az anyag-gyűjtéshez.

Ezen munkát itt is a dalok gyűjtésével kezdettem meg azért, mert a dalokban a mondat-szerkezet általában rövidebb és így könnyelben érthető, nem lévén meg benne a participium és gerundiumokkal szerkesztett prózai hosszúság.

A korosabb ifjak nem nagy díjért összeírtak khálmik betűkkel népdalokat, melyeket én tanítóm segítségével átolvasván a használhatóbbakat belőlök átírtam és azután értelmeztettem tanítóm vagy a leirő által.

Három-négy jobbhangzásu és jellemzőbb dallamu dalt be is tanultam; képzelhetni, minő volt a fiatal khálmikok öröme, midőn velök együtt dalolok vala!

Az általam gyűjtött huszonöt dal mindenike ép úgy, mint általában a nyugoti és keleti mongolság összes dala és versezete kezdőrimes — alliteratios azaz a rimelés abban áll, hogy ugyanazon vers-szakban a verssorok ugyanazon betűvel kezdődnek, noha olykor végrimek is jönnek elé mint:

Csikünqi urghukszon zalügi
Csinyin töle khadla bi;
Csi mana khojorági
Zajan *csigi* kharghulkhüs.

Ulaszond' urghukszon alymigi
Ujkhon csamdan üglü bi;
Ujkhon csamdan ügbö csig'
Ürdin zajan kharghulkhüs. stb.

Értelme:

A vizenyös helyen nőtt csádét
Te számodra kaszáltam;

Téged engem kettőnket
A sors még sem hoz össze.

A jegenye fán termett almát
Kedvesem neked adtam;
Jóllehet neked adtam
A sors még sem hoz össze. atb.

Egy dal rendszeren több versszakból, egy versszak két és négy sorból s egy sor het és ezen felül néhány szótagból áll; a mértéket leginkább a hangsúly képezi, mely jobbra a szó végén nyugszik.

A dalok gyűjtését követte a nehezebb szerkezetű népmeséké, melyeket részint a gymnasiumba, részint a sebészeti tanodába, részint pedig az elemi iskolába járó és jó mesélőknek tartott, különböző törzsu, fiatal khálmikok irtak össze khálmik irással.

Ezen khálmik írásu meseket tanítóm a népkiejtés szerént nekem mondatolta és így láttuk el átirással; ezen átirást azután én fölolvastam és a netán roszul hallottakat kijavított, erre következett a mese nyelvtani fejtegetése és értelmezése.

Az így eszközölt mesegyűjteményem 15 hosszabb és rövidebb népmesét tartalmaz khálmik betűkkel s rövidített magyaros átirással. A khálmik nyelvből gyűjtött anyag mind ilyen kettős írásu.

A mesék után jöttek a példabeszédek, talányok, levelek, és ügyiratokból való mutatványok, a mely utóbbiak alkalmából megemlitem, hogy a khálmikok gyakori panaszkodását mindig írásban és pedig khálmik és orosz nyelven szokták a főnökséghez és igazgatóságához fölterjeszteni, egész ügyvédes ügyességgel idézván a számukra kibocsátott legfelsőbb rendeletek illető czimét és pontját, a khálmikok általában perlekedni nagyon szeretnek.

Gyűjteményem záradékát képezik a khálmik életet főbb vonásaiban ismertető czikkek, melyeket a felgymnasiumi tanulók legkitünőbbje Mucska Baldir és tanítóm a sebész irtak számomra ajándék, de azon segítség fejében is, melyet én a gymnasiumi khálmik tanulóknak a latin, görög és francia nyelv tanulásánál nyújték.

A gyűjtés befejezése után a khálmik népnyelvtannak alaktanát dolgoztam ki és a felgymnasiumi tanfolyamon lévő khálmikok előtt fölolvastam, kikérdeztvén őket, ha csakugyan helyesen fogtam-e föl a népnyelv egyes árnyalatait.

Szógyűjteményem mennyiségét nem határozhatom meg, mert kis papírszeletekre írván, a kezdőbetűk szerénti rendezésnél tovább nem haladhattam.

Magával a khálmik néppel való érintkezésem is elég könnyű volt, minthogy részint a tanuló ifjak szülői és rokonai közöl említett növeldebe látogatásra többen eljártak, részint Asztrakhán városában minden pillanatban találkozhatám a vásárlás vagy munkára jött khálmikokkal, azután meg eljártam az Asztrakhántól egy mérföldnyire, a Volga folyó jobb partján eső khálmik bazarra, a hol a khálmikok barmaikat és jószágaikat szokták a kormánytól rendelt ellenőrizet mellett eladni, s a hol a khálmik templom és papság is van. A pusztáról Asztrakhánba jött khálmikokkal való találkozásnál mindig el kellett beszélnem, hogy honnan való vagyok s miért jöttem épen az ő nyelvöket tanulni? Midőn elmondám, hogy én nem vagyok orosz, s hogy nekem tulajdon khánom van napnyugaton, igen csodálkoznak, mert az ilyen khálmikok rendszeren azt hiszik, hogy Oroszországon kívül még csak Tibet van. Azon kérdésekre: miért tanulom az ő nyelvüket, azt válaszolám nekik, hogy az *erdem bilikte* azaz tudományos embernek az ő nyelvük tudása is szükséges. Ezen kifejezést minden khálmik és mongol ismeri a vallás folytán, s így ez a felelet a legrövidebb s legalkalmasabb volt, mert erre rendszeren elhallgatának.

Asztrakháni foglalkozásom ezen rövid ismertetése után mellőzve a harmadik stadiumot, a finnugorság terén tett tanulmányozásomat, attérek a negyedik stadiumra, urgai vagyis mongolországi működésem ismertetésére.

Mongolországi működésemet még Kjakhtától Urgáig való utazásom alatt magkezdettem és pedig a látott tárgyak nevének a kiejtés szerént való följegyzésével.

Kjakhtától kezdve a beszélgetési nyelv az én részemről a nyugati mongol vagyis a khálmik nyelv volt, melyet Asztrakhánban tanulmányoztam vala; maguk a mongolok az én

khálmik beszédemet, melynek folytán engem torgot vagyis dzungariai mongolnak tartottak, jobban értették, mint eleinte én az általuk beszélt mongol nyelvet.

Megerkezhvén Urgába vagy Khurenbe, egy sokat utazott és kóborolt 45 éves alsóbbrendű s így családostól lámat vagyis papot fogadtam meg tanítónak, miután a *khava khun* (fekete ember) vagyis közemberek közül csupán a hivatalnok vállalkoznék ilyen szerepre, de ki hivatalos teendője miatt nem szentelhetett volna annyi időt nekem, mint a mennyire szükségem vala.

Láma tanítóm, névre Jandén Dsameza, a kinek igen kevés teendője volt, általában ismeretes vala jó beszélő tehetségéről; ez mongolul írni nem tudott ugyan, hanem csak tübetül, mert a mongol papság méltóságán alulinak tartja a tübeti szent nyelven; és íráson kívül más írással foglalkozni, de ezélnak jobban is megfelelő volt az, hogy tanítóm írástudatlan legyen, mert különben a vallásos könyvek nyelvét, a mely Kowalewswski szótára által úgy is eléggé ismeretes, közölte és tanította volna vagy legalább is az írott és beszélt nyelvet vegyesen.

Ezen láma Khurenből az orosz konzulság mellé költözökdvén, naponként kívánatomra kétszer is megjelent nálam.

Khurenben is első tevékenységem a szó- és mondat gyűjtésre szorított; először leírtam a szobámban és körülöttem találtató tárgyak nevét; majd meg elmentem a mongol sátrakba s ott a sátor alkatrészeinek és magában a sátorban lévő tárgyaknak nevezetét jegyeztem föl. Ünnepegy alkalmával, midőn teljes lószerszámot és szekeret láthattam és több mongol volt együtt, a lószerszám és szekér egyes részeinek nevezetét írással össze.

Láma tanítómmal kimentem a Tula folyó partjára s ott az állatok és azok kicsinyeinek elnevezését jegyeztem föl.

Midőn pedig a városba mentem tanítóm kíséretében, az ott előforduló elnevezéseket kérdeztem ki. Bementem a sinaiak és lámák konyhakertjébe, hanem az ott lévő növények közül igen kevésnek tudhatám meg nevét, mert a mongolok csak a sinaiak által ismervén ezeket, tulajdon szavok, legalább azon vidéken, nincs a vadon is elé nem forduló növényekre.

A mondatok és beszélgetések gyűjtését úgy eszközöltem, hogy tanítómnak különféle alkalmakat neveztem meg és kértem, hogy azokhoz illőleg beszéljen úgy, a mint ők egymás közt beszélgetni és társalogni szoktak; ezen beszélgetéseket én a lehető hű átírással jegyezgettem, azután a leírtakat fölolvastva kijavítottuk.

Midőn ily módon tájékozni tudtam magam a mongol népnyelvben, hozzakezdék az anyag-gyűjtéshez és pedig az által, hogy Schmidt mongolul német fordítással kiadta *Geszer Kháné tódsi*, — Geszer Khán regéje — című történetet vagyis néphősregét népies irályban a khalkha-mongol népnyelvre írtam át rövidített magyaros betűkkel.

Ezen rege átírva ötven írott ivre terjedt; naponként alig eszközölhetek egy iv átírást, mert minden mondat sőt minden szónál tisztába kellett jönnöm először az iránt, hogyan érti tanítóm a kiadott szöveget és másodsor az iránt, hogyan fejezte ki azt tulajdon népe nyelvén.

Az átírás közben jegyzem föl a tanítómnak eszébe ötlött példaszólásokat, valamint a regében előforduló kifejezések változatait.

E rege átírásának befejeztével hozzakezdettem a tulajdonképi népnyelv anyaggyűjtéshez. Tanítóm a jól tudott népdalokból hamar kifogyván, ő maga akart rögtönözni dalokat amugy láma szellemben, a mit én észrevéve, fölhagytam a dalgyűjtéssel és vártam, míg daltudóra akadok.

Ezen várakozás alatt a láma mesterségéhez tartozó tárggyal foglalkoztam, nevezetesen: leírtam a juhvállapoczkájával való jóslást s ennek rövid történetét; majd meg Csingisz khán fekete könyvének első szakaszát beszélte el tanítóm, emlékezete után úgy, a mint a nép száján él.

Azután a mongol nép »Credo«-ját, továbbá az »Esztelen khán« meséjét és egy-két tréfás adomát írtam le tanítóm mondatolása után.

E közben egy dalos mongol papnövendéket vezetett hozzám láma tanítóm és ezen fiatal mongol után több dal irék le; azonban ez által sem jutottam annyi dal birtokába, mint a mennyit vártam és reméltem vala Csingisz utódainál.

Lámám vezetett hozzám meg a déli vagyis a csakhar

mongoltörzsből is többeket, kiktől ha népnyelvi anyagot nem is kaphaték, de érdekes volt látnom őket és hallanom beszédüket, mely egy-két mássalhangzónak ellágyítása által az északi mongol kiejtéstől eltérő színezetű. Ezen déli mongolok sinai kereskedelmi cikkekkel, részint saját gabnatermesztményöket két-kerekű egy-egy ökrös szekerekkel szállítva szoktak Mai-mai-csin és Khurenbe jöni. Mivel pedig az ut a gobi sivatagon keresztül csaknem egész hónapot vesz igénybe, siettek a hazatéréssel s így én nem kaphaték tőlök más nyelvanyagot, mint csupán eltérő kiejtést mutató szokat.

Ezután leírtam egy buddhista parabolát s néhány néptalányt, melyek eléggé silányok ugyan, de népnyelvi anyaggyűjteményem mégis bővítették.

Végre leírtam lámám mondatolása után a mongol életet főbb vonásában, nevezetesen a mongolok szokását születésnél házasság- és halálozásnál.

Urgai működésünnök második ágát képező mandsu nyelv tanulásánál csupán könyvek és a mandsuul tudni köteles mongol hivatalnokokra támaszkodhattam.

Tanítóm volt egy *mai-mai-csini* mongol törzsfőnök — dzeiszeng — névre Naingté, ki másodmagával az urgai orosz konzulágnál lévő iskolában a mongol és mandsu nyelvet tanítja.

Ezen értelmes hivatalnok hetenként háromszor jött hozzám és kezdetben mongol nyelvről fordítottunk mandsura; a harmadik leckénél már mandsuul kezdék velem beszélni, a min ő igen csudálkozott, míg el nem mondtam neki, hogy én már előbb tanulmányoztam vala e könnyű nyelvet és csak a kiejtés tekintetéből valék tanítóra utalva.

A mandsu nyelvből más anyagot nem gyűjthetvén, Sisarov orosz konzul úr szíves volt számomra mandsu könyveket hozatni Pékingből.

E könyvek egyike a sinai császár írta mandsu nyelv nagy szótára mandsu értelmezéssel;

második egy kisebb mandsu sinai és mongol, három nyelvű szótár mandsu nyelvtannal együtt;

a harmadik mandsu könyv egy négy kötetes beszélygyűjtemény sinai nyelvből fordítva.

E harmadik mű helyett egy a sinai nyelvből mandsura fordított igen terjedelmes régényt akartam volt meghozatni, azonban ezen mű már nem vala kapható.

Ezen régény az első kötet hiányával meglévén az orosz konzulsági iskola könyvtárában, két kötetét átolvastam. (Mondott régény a sinai életet egész meztelenségében mutatja föl és noha a benne leírtak gyakoroltatnak Európa minden nagyobb városában, mégis nálunk így irni szégyelne még a legmoeskosabb tollu író is. Engem azért érdekelt e mű, mert a társalgási nyelvet igen jól eltanulhatni belőle.

E régény sinai mandsu czime:

Dzing-Ping-Mei bitkhe azaz arany korsó alatti rózsza.

És most három évi működéséről szóló ezen rövid ismertetés után bátor volnék a lehető rövid vonásokban bemutatni a khálmik vagyis nyugati és keleti mongolokat.

A mongolság arcának kifejelettsége általában túlnyomósággal bír a koponya kifejelettsége fölött, az indogerman fajnak koponyája és arca közti viszonyt véve tekintetbe; a homlokcsont domboru és sima; a szemöld fölötti iv kevésbé kifejezett; az orrsontok lapultak; a járomcsont és járomhid, vagyis közönségesen szólva az arc csont kiálló; az állkapocs, széjjel álló s így az arcz lent nem hirtelen keskenyedő; az arczkifejzés szelid; a gyér szemöldötől védett, hosszukás metsetű, sötét szemek távolállók és vigyorgósak; az orr husos; az ajkak kissé kifordultak; a husos áll gömbölyű és mint némely közembereinknél kissé fölfelé fordult; a pofák teltek; a száj és pofa közti árok mély, az arczbőr napbarnította piros, az egészen fekete hajazat a mennyire dus; a bajusz és szakál ép annyira gyér és szegény és igen gyakran csaknem teljesen hiányzó. A fogazat gyönyörű szép fehér.

A főt rövid nyak egyesíti a széles mellű törzszsel; az izmos vétagok eléggé arányosak.

Különösen erős testalkattal bírnak a khálmikok és ezek közt a fő tudniillik Khosút-törzs, melyről azt tartják, hogy a Csingisz khán testőreinek ivadékai; továbbá a déli vagyis *csakhar* mongolok, a mit annak lehetne betudni, hogy a *csakhar* mongolok szelidebb éghajlatuk folytán a baromtenyésztésen kívül földmiveléssel is foglalkoznak; a khálmik nép

pedig szintén szelidebb éghajlat alatt lakik és ha a talaj alkalmatlan volta miatt földmiveléssel kevésbé is foglalkozik, de nem él teljesen munkátlanul, különösen a szegényebb osztály, a mely mindenféle munkánál a legkeresettebb egész asztrakháni kormányzóságban, mert akár a széles terjedelmű halászatot, akár a hajózást és evezést tekintjük, mindenütt a legderekasabb munkások a khálmikok, a kik a hitvány eledel mellett is a legkitartóbban dolgoznak hidegben ép úgy mint az égető melegben.

Hasonlókép igen dicsérőleg nyilatkozott az orosz alattvalóságban félig megtelepült burját mongolságnak a munkában való kitartása- és alkalmazhatóságáról egy magyar származású kozák őrnagy névre Pereszlényi, ki már régóta van a burját kozákságnál szolgálatban s a kívül Kjákhita városában egy szálláson valék Mogolországba utaztamkor. Ezen dicsérő nyilatkozatot megerősítette az urgai konzul Sismarov ur is, a ki a konzulságnál lévő, néhány burját kozákkal mindig elégedett vala.

Hogy a vallásos khalkha mongol, a kinek a rosz talaj és dermedt éghajlat folytán a baromtenyésztésen kívül alig van valamely foglalkozása, hogy ez, mondom, egészen el nem satnyul, annak tudhatni be jó részt, hogy a nyíllövészet és birkózás náluk még mindig gyakorlatban van.

A mondottak által azonban csak azt akartam feltüntetni, hogy a mongolságnál meg van a testi erő, melyet azonban fájdalom, mostanig csak a reá szorult kisebb rész érvényesít; míg a nagyobb tehetősebb rész, csak nem teljes tétlenségben él, a nőket kivéve, kik általában munkásaknak mondhatók, mert a háztartás és család körüli teendőket csaknem kizárólag ezek végzik; az öltözetet, a lábbelit sem véve ki, a nők varrják és készítik mind maguk, mind a családbélieik számára, sőt még a baromtenyésztés körül is segíteniök kell a férfiakat.

Körülbelül a veleszületett röstségnek tudhatni be azt is, hogy minden mongol rosz gyalogló és így kimondhatlan szeret lovagolni nem és korkülönbség nélkül, ló hiányában inkább ökör vagy tehenre ül, de gyalog nem jár.

Szellemi tehetségöket illetőleg megemlíthetem, hogy az asztrakháni gymnasiumba járó khálmik ifjak mind a jobb ta-

mlók közül valók; ismertem kitünő asztalost, és esizmadiát. Mongolországban láttam mongolok által fából igen ügyesen kifaragott gyerek-játékokat, melyek a sinaiakénál hasonlíthatlanul több izlést mutattak; több évek előtt bizonyos mongol az orosz konzul számára kifaragott fából kicsinyben egy mongol házat, házieszközöket, lovat s ennek minden mongolos szerszámát és a rajta ülő mongolt oly hiven, hogy egy jól képzett szobrásznak is becsületére vált volna.

Általában a szellemi tehetség sem hiányzik egyik féle mongolnál sem, csak jó példaadásra és egy kis kényszerítésre volna szükség; az első megvolna az idegen népfajok, különösen a mongolországi városokat képző sinaiak részéről, de ezeket a tehetősebb mongol megyeti, azok munkásságát lenézi és egész büszkén mondja »dolgozzék a sinai, az ő faja nem szokott dolgozni.« A kényszerítés csak akkor lesz meg, ha más fajok által kisebb térre fognak szorítottatni, de akkor már alig ha késő nem lesz félre tenni a tunyaságot.

TÁBUN

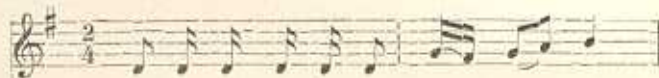
KHÁLYMIK DÚN.

ÖT KHÁLYMIK DANA.

Csiktünyi urghukszon

Lassacskán.

ÉNEKSZÓ.

Csik-tü-nyi ur-ghuk-szon sá - ló - gi
 Magyarul: A vi - ze - nyös he - lyen állt esk - dék.

ZONGORA.

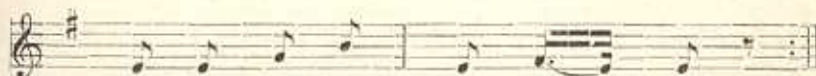
Csi - nyin tö - le khád - lá - bi,
 Te ked - ve - dért ka - szál - tam,

2. Ulászond' urghukszon álymigi
 A jegengefán termelt almát
 Ujkhon csámdán ögle bi
 Kedvesen neked adtam.

Csi má - ná kho jo - rá - gi
 Té - ged cu - gen, ket - lón - ket

Zá - ján esi - gi khár - ghúl - khus.
 A sors még sem hoz - ősz - ve.

Ujkhon csámdán ögbö esig'
 Jóllehet neked adtam,
 Urdin záján khárghúlkhus.
 A sors még sem hoz össze.

Nomghon bora

Frisseccsén.

ÉNEKSZÓ.

Nom-ghon bo - ra mő-ren csiny, mő-ren csiny,
 Sze - lid szőr - ke pa - ri - pád, pa - ri - pád,

ZONGORA.

No - szon ezul - bu - righán un - dsú - lád, un - dsú - lád.
 Gyap - ju ne - ze - té - két von - szol - ja, von - szol - ja.

Nérkhen kencsír kilgicsiny' kilgicsiny,
 Vékony edszon ingedet ingedet,
 Néginy oldsi sághúlna sághúlna,
 Himezésel kivarrják kivarrják.

No-jin dán khér - te Dso-dsá - gi Dso-dsá - gi
 Fej-de - lem ked - ves Dsód-sá - ját Dsód-sá - ját

No - ghá-ná tő - rün - le - nyi suk - sú - lúd suk-sú-lád.
 Zöl - dü - lö kí - ke - let - kor el - vi - szik el - vi - szik.

Nérszek bejdelte Dsodsági Dsodsági
 S mulatni kész Dsodsácskát Dsodsácskát,
 Nédsi Namdsirásnyí kholdsúlád kholdsúlád.
 Kedvelt Namdsirjától elviszik elviszik.

Sikirte nürin.

Mérsékeltén.

ÉNEKSZÓ.

E! 'Si-kir-te ná-rin kö-be-dü Sil-ghá-ri-de
Hej! Csukros vi-zü ló-nak partján kris-tály sas-pa-

ZONGORA.

bé-sing - dü Sil - bil zek - szen Khár - lá Si - se,
lo - tú - ban Az íz - ga - tott Khár - lá Si - se,

2. E! Örökön esőlögär khelyekhünyi
Hej! Tetö nyíláson tekintve
Ölö sobúnyi bejdelte
Ölvo madárhoz hasonló

Mel - mel - ze - dsi szü - dik bi. Sil - bil - zek - szen
Rin - ga - töz - va ül - dö - gél. Az íz - ga - tott

Khár - lá Si - se Mel - mel - ze - dsi szü - dik - bi.
Khár - lá Si - se Rin - ga - töz - va ül - dö - gél.

Öböröldszi szákhunyi
Ölekezve ott ülében
Örbölgeszül dsölökön.
A pehelynél is puhább.

Zákhán ghurbun.

Frisscskén.

ÉNEKSZÓ.

Zá - khán ghur - bun ger - müd - tü
Vég - széli há - rom ház - ban

ZONGORA.

Zá - lá - ta mákh - lá - ta Khál - ghá,
A boj - tos sap - ká - jú Khál - gha,

2. Ghúgin ghurbun germüdtü
A völgyi három házban
Ghuldsing bicsken Khálghá
A nyájás kicsike Khálgha.

Zá - lá - tá mákh - lá - ta Khál-ghán ö - ré - szü,
A boj - tos sap - ká - jú Khál-gha kö - ré - böl,

Zá - tyin ü - nür küng - kü - ned.
Bi - rom - il - lat á - ra - dor.

Ghuldsing bicsken khálghán örszü
A nyájás kicsike khálghá köréül
Ghúgin ünür küngküned.
Dinye-illat drador.

Berim iste

Lassan.

ÉNEKSZÓ.

Be - rim is - te khándsál csi - nyi
 Fo - gan - tyus nye - lü han - dsá - rod

ZONGORA.

Bá - szán gin Csó - kád' zo - kász - ta,
 Bá - szán gin Csó - kád - hoz il - lü

2. Öndör ezághán dsolmicsinyi
 Magus feje sírtortód
 Örköny czömörkhü boltogha
 Kürtöje vajh omlának be.

Ba - khán kü - ken Dso - dsá - gi
 A ked - ves lány Dsó - dsács - kát,

Bár - ná szun - szug' esád ab - lá - bi.
 Bu - tor kö - zül hoz - tam e - lé.

- Öng'te esir'te Dsodság
 A fényes arcu Dsodát
 Öbressün szug'esád abtábi
 Kébelétől szakítám te.